

Siracüddin Ali b. Osman el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) Yaşadığı Coğrafya: Mâverâünnehir Bölgesi Eyup Baş*

Öz

Bir âlimin yetişmesi şüphesiz doğup büyüdüğü ortamın şartlarıyla çok yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, Siracüddin Ali b. Osman el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) yaşadığı coğrafyalardan Mâverâünnehir'in özellikle XI. ve XII. yüzyıllar siyasî, dinî ve ilmî şartları hakkındaki bilgilere odaklanmak, onun hayatının tarihî gerçekliklere uygun olarak bilinmesini ve ilmî birikimini iyi bir şekilde anlamaya yardımcı olacaktır. Söz konusu önemden hareketle, Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusundaki bölge olan Mâverâünnehir'de mezkur yüzyıllarda yaşanan hayatın temel özelliklerinin, Ûşî'nin zihin dünyasına ve eserlerine etkisi üzerinde durulacaktır. Bunun yapılabilmesi için Mâverâünnehir'in öncelikle coğrafya olarak hangi kültür havzalarını kapsadığına bakılacaktır. Yapılan bir ön araştırmaya göre burasının İstahrî'ye göre Buhara, Semerkant, Soğd toprakları, Ûşrûsene (Uşrusana), Şâş (Taşkent), Fergana, Keş (Kiş), Nesef (Nahşeb), Sagâniyân (Çagâniyân), Huttal (Huttalân), Tirmiz, Guvâziyân, Ahsîkes, Hârizm, Fârâb, İsbîcâb, Talas, İlak ve Hucend'i kapsadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla bildiride Ûşî'nin doğduğu yüzyılın yakın arka planına ve yaşadığı yüzyılın başta Buhara ve Semerkant kültür havzaları olmak üzere genel olarak Mâverâünnehir bölgesine odaklanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali b. Osman el-Ûşî, Mâverâünnehir, İslam ve Orta Asya Tarihi.

Сиражеддин Али ибн Осмон ал-Оший жашаган аймак: Маверауннахр аймагы

Аннотация

Бир аалымдын жетишип чыгуусу күмөнсүз ал чоңоюп өскөн аймактын шарттары менен абдан тыгыз байланышта. Ошол себептен Сиражеддин Али ибн Осмон ал-Ошинин (ө.ж. 575/1179) жашаган аймагынан Маверауннахрдын өзгөчө XI жана XII кылымдагы саясий, диний жана илимий шарттары туурасындагы маалыматтарды изилдөө анын өмүр таржымалына туура келген чындыктар менен билинүүсүн жана илимий жолун жакшы билүүгө көмөк кошот. Мындан улам, Аму-Дарыянын түндүк жана чыгышындагы аймак болгон Маверауннахрда ошол доордо болуп өткөн жашоонун негизги өзгөчөлүктөрүн Ошийнин пикир дүйнөсүнө жана чыгармаларына таасири боюнча баяндама жасалат. Муну аткаруу үчүн Маверауннахрдын оболу аймак катары кайсы маданият борборлорун камтырын изилдейбиз. Аткарылган алгачкы изилдөөнүн жыйынтыгында Истахрий боюнча Бухара, Самарканд, Согду жерлери, Ушрусана, Шаш, Фергана, Кеш, Насаф, Саганиян, Хуттал, Тирмиз, Гувазиян, Ахсикес, Харезм, Фараб, Исфижаб, Талас, Илак жана Хожендди өз ичине камтыгандыгын билебиз. Ошондуктан докладыбызда Оший туулуп өскөн кылымдын жалпы абалына, Бухара жана Самарканд сыяктуу Маверауннахрдын ири маданият борборлоруна токтолобуз.

Ачкыч сөздөр: Али ибн Осмон ал-Оший, Маверауннахр аймагы, Ислам жана Орто Азия тарыхы.

The Place of Residence of Sirāj al-Dīn Alī b. Uthmān al-Ūshī: Transoxiana

Abstract

The growth of a scholar is undoubtedly very closely related to the circumstances of the environment in which he was born and grew up. In this context, focusing on the information about the political, religious and scientific conditions of centuries, geographical regions that Sirāj al-Dīn Alī b. Uthmān al-Ūshī inhabited by (d. 575/1179), in Transoxiana especially from the XI. to XII. will help us

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı, bas@divinity.ankara.edu.tr

to understand his life in accordance with the historical facts and to make a good sense of his scientific accumulation. From this point of view, we will focus on the basic features of his life that lived in Transoxiana, the northern and eastern region of the Ceyhun river in these centuries, on the influence on the his world of mind and on Ūshī's works. In order to be able to do this, it is firstly to be taken into consideration which cultural basins are covered on the geographical area of Transoxiana. According to a preliminary survey, this region has been composed of Buhara, Samarkand, Sogd lands, Uşrusana, Şash, Fergana, Kese, Neseф, Tirmiz, Guvâziyan, Ahsîkes, Hârizm, Fârâb, İsbîcâb, Talas, İlak and Hucend. Therefore, in the report, it will be focused on Transoxiana region in general, including primarily Bukhara and Samarkand region's cultural basins and on his background that Ūshī owned, the life he was born, lived.

Keywords: Ali b. Uthmân al- Ūshī, Transoxiana, History of Islam and Central Asia.

GİRİŞ

Siracüddin Ali b. Osman el-Ūşī'nin yaşadığı coğrafya olarak Mâverâünnehir bölgesini ele alacağımız bu tebliğde konyu fizikî ve beşerî coğrafya alanlarını dikkate alarak iki başlık halinde sunacağız.

1. Mâverâünnehir Bölgesinin Fizikî Coğrafya Olarak Sınırları

“Mâverâünnehir” ifadesi “Nehrin arkası” manasına gelen Arapça kökenli birleşik bir kelimedir. Arapça kaynaklarda ilk kullanımı İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819) *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr* adlı eserinde olmuştur.¹ Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) gibi bazı ilim adamlarına göre bu kelime ile kastedilen, Amuderya (Ceyhûn) nehrinin arka yakasında kalan geniş bölgedir.² Dolayısıyla bu terkinin İslâm fetihlerinden sonra Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunu tanımlamak üzere kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Mâverâünnehir bölgesi için Farsça'da “Par-Derya”; bazı Türk müelliflerince “Çay-Ardı”; İngilizce'de ise “Transoxania” ifadeleri kullanılmıştır.

Ancak bölgenin zamanla genişleyen idari ve coğrafi sınırları net bir şekilde çizilememektedir. İlk dönem ve sonraki bazı İslâm coğrafyacıları bölgeyi farklı sınırlar ile tanımlamışlardır:

Yâkûbî (ö. 292/905):

Yâkûbî'ye göre Toharistan, Soğd, Semerkand, Şaş ve Fergana şehirlerinden oluşan ve düz bir hat üzere bulunan bölge Maveraünnehir'dir.³

Istahrî (ö. 346/959):

1 İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö. 204/819), *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr*, thk. Nâci Hasân, Âlemü'l-Kütüb, yy., 1988, 164. Belâzurî'nin fetihler konusunda kaleme aldığı *Fütûhu'l-Buldân* adlı eserinin Horasan ve Sind şehir fetihlerinde de toplam yedi kez bu kavram kullanılmıştır. (Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-Buldân*, Mektebetü Hilâl, Beyrut 1988, 394, 402, 405, 411, 412, 413, 416); Ebü Hanîfe Dîneverî (ö. 282/895) ise *Ahbâru't-Tivâl* adlı eserinde Kuteybe b. Müslim'in tüm Toharistan ve Maveraünnehr'i fethettiği bilgisi verirken bu kavramı kullanmıştır. (Bkz. Dîneverî, Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend (ö. 282/895), *Ahbâru't-Tivâl*, thk. Abdulmunim Âmir, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kâhire, 1960, 280.)

2 Bkz. *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru's-Sâdir, Beyrut, 1986, V, 45-47.

3 Bkz. Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (ö. 292/905), *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, 126, 129, 132.

Istahrî'ye göre Mâverâünehir, güneyde Ceyhun nehriyle sınırlanan bölgenin Buhara, Semerkant, Soğd toprakları, Üşrûsene (Uşrûsana), Şaş (Taşkent), Fergana, Keş (Kiş), Nesef (Nahşeb), Saganıyan (Çaganıyan), Huttal (Huttalân), Tirmiz, Guvaziyan, Ahsikes, Harizm, Farab, İsbicab, Talas, Ilak ve Hucend'i kapsar.⁴

İbnü'l-Fakîh (ö. 365/980):

İbnü'l-Fakîh, Horasan dört bölümden oluşur deyip, dördüncü bölüm olarak Mâverâünehir'i saymakta ve bölgenin kralının Şâr Şah olduğunu söylemektedir.⁵

İbn Havkal (367/982):

İbn Havkal'a göre doğusunda Pamir, Reşt ve düz bir çizgi üzerinde Huttel'e sınır Hint topraklarının, batısında Taraz'dan itibaren batıya doğru Barab (Farab), Sütkent, Semerkant'a tabi Soğd, Buhara ve Harizm ve Harizm denizine (Aral gölü) kadar yay halindeki bir çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar ülkesinin kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz'a kadar uzanan düz bir çizgi üzerindeki Karluk topraklarının, güneyinde ise Bedahşan ve Harizm denizine kadar düz bir çizgi üzerinde Ceyhun nehri yer alır ve Huttal da Maveraünnehir'e dahildir.⁶

Makdisî (ö. 380/1000 civarı):

Makdisî, Horasan dört bölümden oluşur deyip, dördüncü bölüm olarak Mâverâünehir'i saymaktadır.⁷

Bekrî (ö. 487/1094):

Bekrî, Horasanın kuzeyinde Türklerin yer aldığını söyler ve "Huttel sırtlarına kadar uzanan Mâverâünehir yer alır" der.⁸

İdrisî (ö. 560/1165):

İdrisî'ye göre Mâverâünehir'in Doğusunda Fergana'nın bazı şehirleri, batısında Horasan sınırı yer alır. Kuzeyinde Şas ve Ferğana'nın bazı şehirleri varken güneyinde ise Şûman, Veşcerd ve Reşt yer alır.⁹

Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229):

Yâkut el-Hamevî'ye göre Mâverâünehir ile Ceyhun Nehri'nin arka tarafları kastedilir. Doğusunda Hayyâtele, batısında Horasan vardır. Harizm'den İsbicâb'a oradan Ferğana'ya ulaşan sınırlar bir taraftan da Suğd, Hind beldeleri ve Huttel sırtlarına kadar uzanır.¹⁰

Kazvinî (ö. 682/1283):

4 Bkz. Istahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 346/959), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru's-Sâdir, Beyrut, 2004, 253-254, 261, 277, 281, 286-295, 312-318, 332, 335.

5 Bkz. İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (ö. 365/980), *el-Buldân*, thk. Yusûf Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1996, 615, 619.

6 Bkz. İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî (367/982), *Sûretü'l-Arz*, Dâru's-Sâdir, Beyrut, 1938, 426-516.

7 Bkz. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî (ö. 380/1000 civarı), *el-Bed' ve't-Târîh*, Mektebetü's-Sekâfe, Portsaid, ts., 64, 79, 103.

8 Bkz. Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, yy., 1992, 441-442.

9 Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs (ö. 560/1165), *Nüzhetü'l-Müşâtak fi'htirâki'l-Âfâk*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1409, 504.

10 Bkz. *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 45-46.

Kazvinî'ye göre Mâverâünnehr ile Ceyhun nehrinin arka tarafları kastedilir. Bu bölgede Buhâra, Semerkant, Cend ve Hucend şehirleri bulunmaktadır.¹¹

Hudûdü'l-âlem'de ise Mâverâünnehr doğuda Tibet, güneyde Horasan, batıda Oğuz ve kuzeyde Karluk ülkesiyle çevrilmiş bölge olarak tanımlanır.¹²

Yukarıdaki verilere bakıldığında, Müslüman coğrafyacıların Mâverâünnehr bölgesinin fizikî coğrafya olarak tanımlamalarının belli noktalarda ortaklık göstermekte olduğu görülmektedir. Barthold'a göre burası, her şeyden önce coğrafi açıdan tam bir bütünlük göstermesine rağmen Türk boylarının yurdu Türkistan'a dâhil düşünülmemiş, şehirleşmenin sona erdiği Oğuz ve Karluk yurtlarıyla sınırlanmıştır.¹³

İkinci olarak Mâverâünnehr, genel bir tarifile Ceyhun nehrinin kuzeyinde ve doğusunda kalan İslâm ülkeleri olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı Müslüman coğrafyacılar, İslâm sınırlarının doğu yönünde alabildiğine yayıldığı IX-XI. yüzyıllarda çok geniş bir sahadan Mâverâünnehr olarak bahsetmişlerdir. Çağdaş araştırmacılar arasında Mâverâünnehr bölgesiyle ilgili genel kabul ise “*Ceyhun nehrinin kuzeyinde ve doğusundaki İslâm egemenliğinde bulunan yerler*” şeklinde oluşmuştur.¹⁴ Genel bir yaklaşımla Ceyhun ve Seyhun nehri havzası ve iki nehrin arasında kalan ülkeler Mâverâünnehr coğrafyası olarak kabul edilebilir. Bunun yanında İslâm öncesi dönemde Mâverâünnehr'de siyasi ve coğrafi sebeplerle birbirinden ayrılmış Soğd (*Zereşan*), Uşrûsana, Fergana gibi bölge isimleri kullanılmıştır. Çin kaynaklarında da zikredilen bölge isimlerinin Abbasîler döneminde ve sonrasında da yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

11 Bkz. Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvinî (ö. 682/1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâru's-Sâdir, Beyrut, ts., 557.

12 Bkz. *Hudûdü'l-Âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*, Yayına haz. Viladimir Minorsky, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul, 2008, 67.

13 V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, 69.

14 Bkz. Guy le Strange, *Büldanü'l-hilafeti's-şarkıyye*, trc. Beşir Fransis, Beyrut 1985, 433 vd.; Barthold, *Türkistan*, 67 vd.; Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehr”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII,177.

Dolayısıyla Siracüddin Ali b. Osman el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) yaşadığı döneme gelindiğinde Mâverâünnehir'e dâhil edilen coğrafi bölgeleri şu şekilde tespit etmek mümkündür:

- *Soğd* bölgesi; batıda Ceyhun nehri, kuzeyde Kızılkum çölü, güneyde Buttam dağları (Günümüzde Tien-şan/Tanrı dağlarının güneybatı uzantısıdır ve batı kısmı Hisar, doğu kısmı Alay dağları olarak anılmaktadır.) arasında Soğd ve Kaşkaderya nehirlerinin suladığı bereketli topraklardır. Soğd arazisi günümüzde Özbekistan'ın Buhara, Navoy, Kaşkaderya, Semerkand vilayetleridir. Coğrafi açıdan bütünlük göstermesine rağmen Semerkant arazisinin doğusu Uşrûsana'dır. Soğd şehirleri *Buhara*, *Semerkant*, *Kiş* (Şehrisebz), *Nesef* (Karşî)'dir. Soğd, Mâverâünnehir'de İslâm egemenliğinin en erken kurulduğu ve güçlü olduğu bölge olmuştur.

- *Uşrûsana*; Semerkant'tan Fergana vadisinin girişindeki Hucend'e kadar uzanan bölgeye verilen ad olmuştur. Uşrûsana'nın güneyinde Buttam (Hisar) dağları, kuzeyinde Şaş bölgesine kadar ıssız bozkır bulunuyordu. Uşrûsana arazisi günümüzde Özbekistan'ın Cizek ve Sirderya illeri ve Tacikistan'ın Suğd eyaletinin kuzeyidir. Uşrûsana'nın merkezi *Buncikes/Bumickes* şehriydi ve *Zamin* (Özbekistan-Zomin) doğuya giden ana yolun ikiye ayrıldığı noktada bulunuyordu.¹⁵ Uşrûsana, şehirleşmenin az geliştiği, bozkırın yaygın olduğu bir bölgeydi. Mahalli hükümdarlar tarafından idare edilen Uşrûsana, Me'mun'un döneminde (198-218/813-833) Abbasî kontrolüne alınabilmiştir.

- *Fergana* bölgesi; Uşrûsana'nın doğusunda; Cidgil (Narinderya), Kâsân, Urast ve Kubâ nehirlerinin suladığı Fergana vadisinde bulunan geniş bir bölgeydi. Burası günümüzde Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında paylaşmaktadır. *Ahsikes* (Namangan yakınında), *Hocende* (Hucend), *Kuba* (Kuva), *Uş* (Oş), *Özkend* (Özgön) Fergana şehirleriydi. Fergana, çok verimli bir tarım havzası olmasına rağmen İslâm öncesi dönemde fazla nüfuslanmamıştı. Öyle ki; Emevî fetihleri döneminde Fergana bölgesinde şehir vasfında sadece dört yerleşim birimi bulunuyordu: Kâsân, Ahsikes, Urest, Hucend.¹⁶

- *İlâk* ve *Şaş* bölgeleri; Fergana vadisinin kuzeybatısında, Seyhun nehrinin doğu yakasındaydı. Coğrafi açıdan bütünlük oluşturan bu bölge günümüzde Özbekistan'ın Taşkent eyaletidir. İslâmî dönemde Şaş'ın merkezi *Bunkes/Bîkes* (Eski Taşkent) ve İlâk'ın merkezi *Tânkes/Nûkes* şehriydi. İslâm öncesi dönemde bu bölgede şehirleşme zayıf kalmıştır. Abbasîler zamanında ise İlâk ve Şaş bölgesi fazla ön plana çıkmamış ve gelişmemiştir. Ancak Samanîler döneminde İlâk ve Şaş bölgesinin nüfusunun arttığı ve Türklerle meskûn çok sayıda şehir kurulduğu görülmektedir.¹⁷

- *Harezmi*, Ceyhun nehrinin Aral gölüne döküldüğü delta üzerinde bulunuyordu. Harezmi, üç yönden çöllerle çevrilen, nehrin her iki yakasında da toprakları olan ayrı bir bölgeydi. Ancak İslâm coğrafyacıları Harezmi'yi Mâverâünnehir'den saymışlardır. Harezmi'nin iki merkezi vardı: Doğu tarafında Kâs, batı tarafında Ürgenç. (Harezmi; Mâverâünnehir'den ayrı bir iklim olarak görülmesine rağmen coğrafyacılar Harezmi'yi Mâverâünnehir'e dâhil

15 *Hudûdü'l-Âlem*, 71.

16 Gülnisa Aynakulieva, "Fergana'da Yerleşim Yerleri", *Türkler*, Ankara, 2002, V, 377.

17 *Hudûdü'l-Âlem*, 73-74; Le Strange, 480-483.

etmişlerdir.)¹⁸ Harezmi, X. yüzyılda bile Şah unvanlı mahalli hanedanlar tarafından yönetiliyordu: Doğuda Afrigoğulları, batıda Me'munoğulları. Bu bölge, Emevî saldırılarına maruz kalmış olmasına rağmen su kanallarının sağladığı koruma sayesinde Abbasîler zamanında dahi özerkliğini sürdürmüştür. Harezmi bölgesi, günümüzde Türkmenistan Daşoğuz vilayeti ve Özbekistan'ın Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti sınırlarındadır.

- *Saganiyan/Çağaniyan*; Soğd'un güneyinde; Çağanrûd (Karatağ), Surhanderya ve Kuvaziyan (Kafirnen) nehirlerinin suladığı verimli tarım havzasıydı. Bu bölge günümüzde Özbekistan'ın Surhanderya ili ve Tacikistan'ın Hatlon eyaletidir. Hisar dağları Saganiyan'ı kuzeyde Soğd'dan ayırıyordu ve ikisi arasında ulaşım meşhur *Demir Kapı (Bâbü'l-Hadid)* geçitlerinden sağlanıyordu. Bölgenin merkezi *Saganiyan* (Sariosiyo) şehriydi. Mâverâünnehir'in gelişmiş şehirlerinden *Tirmiz*, Saganiyan'da bulunuyordu ancak özel bir konuma sahipti. Saganiyan'da Abbasî otoritesi, Tirmiz hariç, Harun Reşid döneminde (179/795) kurulmuştur. Bu tarihten sonra Saganiyan havalisinde İslâmiyet ve sünîlik hızla yayılmıştır.¹⁹

Bunların dışında Ceyhun nehrinin kaynağına yakın olan *Huttâl* ve *Vahş* bölgeleri, coğrafyacılar tarafından Mâverâünnehir'e dâhil edilse de, dinî-kültürel açıdan Belh ve Horasan'a yakın olmuştur. Bu bölge Ceyhun nehrinin kaynakları Harbab ve Vahşab nehirleri arasındadır. Vahş nehri Saganiyan-Huttâl arazisini birbirinden ayırır. Huttâl'in merkezi *Hulbuk* (Chorbog) şehriydi. Daha güneyde ise *Bedehşan* ve *Vâhân* bölgesi bulunuyordu. Bunlar Tacikistan'ın Hatlon ve Gorno-Badahşan eyaletidir. Bedehşan ve Vâhân, Moğol istilasına kadar muhtariyetlerini korumuştur. Bu bölgeler X. asırda dahi İslamlaşmamış beldeleridir.²⁰

Son olarak özetlemek gerekirse, "Maveraünnehir" Amuderya (Ceyhun) ile Sırderya (Seyhun) arasındaki vadiye Arapça olarak nehrin ötesi anlamına gelen bir isimlendirmedir. Bu bölge bugün Özbekistan sınırları içerisinde ve birçok medeniyete zemin olmuştur. Bilim, kültür ve yetiştirdiği bilim adamları ile önemli bir konuma sahip olan Maveraünnehir, Ortaçağ İslam Medeniyeti alanında büyük bir gelişme göstermiştir. Mâverâünnehir tabiri IX. yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Arapça metinlerde Mâverâü'l-Ceyhun ya da Haytal, Batı kaynaklarında "Transoxiana" diye anılan bölgeye bazı Türk müellifleri Çay-Ardı adını vermişlerdir. Modern dönemde Mâverâünnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²'lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Mâverâünnehir'deki söz konusu gelişmeler VIII. yüzyıldan itibaren başlamış, Siracüddin Ali b. Osman el-Ûşî'nin yaşadığı XII. yüzyılı etkilemiştir.

18 Bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001, 217.

19 Le Strange, 440-441.

20 Mâverâünnehir'e dâhil edilen coğrafi bölgeler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aykut Özbayraktar, *Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir*, Selçuk Ün. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2014, 9-12.

2. Mâverâünnehir'in Beşerî Coğrafya ve Demografik Yapısı

Sıracüddin Ali b. Osman el-Üşî'nin (ö. 575/1179) döneminden önce, IX. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve X. yüzyılda yoğunlaşan Oğuz göçleri sonucundaki yoğun Türkleşmeden önce, Mâverâünnehir halkının farklı etnik kökenlere mensup topluluklardan oluştuğu görülmektedir. Bölgenin etnik yelpazesinde İslâm egemenliğinden önce Mâverâünnehir'de yaşayan Soğdlular (Soğdlar), Türkler, Farslar ve Harizmliler gibi bazı mahalli kavimler yerli halk olarak sınıflandırılabilir.²¹

Soğdlular (Soğdlar)	M.Ö. 1200'lü yıllarda Mâverâünnehir'e yerleştikleri ve Sakalar ile karıştıkları kabul edilmektedir. İslâm öncesi dönemde Mecusîlik ve Budizm dinlerine meyleden Soğdlular, Abbasîler döneminde Müslüman olmuş, XII. yüzyıla kadar geçen sürede Fars halklarla karışarak, kısmen de Türkleşerek asimile olmuşlardır. Bununla beraber günümüzde Tacikistan'ın kuzeybatısında Yagnob nehri civarında yaşayan ve bugünkü nüfusları 5000 civarında ölçülen Yagnobiler isimli bir halkın eski Soğdluların karışmamış torunları oldukları düşünülmektedir. ²²
------------------------	---

21 Bkz. Aykut Özbayraktar, *Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir*, 17.

22 Yagnobiler hakkında bkz. Süer Eker, "İpek Yolu'nda Geç Antik Dönemin Tüccarları Soğdların Mirasçısı Yagnobiler ve Yagnobi Dili", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, C.1, S. 1, tehlikedekidiller.com (e-Dergi), (15/02/2014), 2012, s. 146-152.

Türkler	Türklerin Mâverâünnehir'deki varlığı ise kadimdir. Buhara şehrinin kuruluşunu anlatan Nerşahî, yörenin ilk sakinlerinin Türk hakanının uyuğu olarak Türkistan'dan geldiklerini ifade ederken Türklerin Mâverâünnehir'deki varlığının ne kadar eski ve özel olduğunu vurgular. Bu bölge her dönemde çeşitli Türk topluluklarının göç ve iskânına sahne olmuş, burada yerleşen Türkler yerli ahali haline gelerek uzun bir süre hâkimiyet kurmuşlardır. Mâverâünnehir'de hüküm süren mahalli hükümdarların çoğunun I. Göktürk hanedan ailesinin soyundan geldiği ifade edilmektedir.
Farslar	Mâverâünnehir'e gelişleri İslâm öncesi dönemde münferit göçlerle olmuştur. Coğrafi yakınlık ve zaman içerisinde gelişen bölgedeki nüfuzları nedeniyle göçleri artmıştır.
Harizmliler	Türklerle ırk ve kültür yönünden akraba olan Harizmliler, tabiat açısından Türklere benzetilir. ²³
Araplar	İslâm fetihleri döneminde Mâverâünnehir'de iskân edilen Arap kabileleri ise ayrı bir grup olarak ele alınır.

VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan İslâm fetihleri Arapları Mâverâünnehir'e getirmiştir. Mâverâünnehir'deki Arap iskân bölgesinin fatihi Kuteybe b. Müslim zamanında başlamıştır. Kuteybe b. Müslim, daha önce Horasan'a iskân edilen Arap kabilelerinin bir kısmını Mâverâünnehir'e kaydırmıştır. İlk iskân 90/708 yılında fethinden sonra Buhara havalisinde görülür. Buhara'yı fetheden Kuteybe b. Müslim, Buhara'daki ev ve mülklerin yarısını Arap askerlere tahsis etmiş ve bağlı oldukları kabileleri dikkate alarak Arap askerleri aileleriyle birlikte şehre yerleştirmiştir. Kuteybe b. Müslim döneminde Mâverâünnehir'de Kiş, Neseif, Şaş, Hucend ve Kâsân şehirlerine de Müslüman Arapların yerleştirildiği kaydedilmektedir. Ancak Araplar daha ziyade Buhara ve Semerkant'ta tutunabilmişlerdir. İslâmî dönemde Mâverâünnehir'deki etnik çeşitlilik halkın merkezi otoriteyle ilişkilerini ve siyasi hadiseler karşısındaki tutumunu etkilemiştir. Mâverâünnehir'de iskân edilen Araplar bu bölgede İslâm egemenliğinin kalıcı olmasını sağlarken; yerli halk arasında İslâm dininin yayılmasına önemli katkı sağlamışlardır.²⁴

Sonuç olarak denilebilir ki; bir âlimin yetişmesi şüphesiz doğup büyüdüğü ortamın şartlarıyla çok yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, Siracüddin Ali b. Osman el-Üşî'nin (ö. 575/1179) yaşadığı coğrafyalardan Mâverâünnehir'in özellikle XI. ve XII. yüzyıllar siyasî, dinî ve ilmî şartları hakkındaki bilgilere odaklanmak, onun hayatının tarihî gerçekliklere uygun olarak bilinmesini ve ilmî birikimini iyi bir şekilde anlamaya yardımcı olacaktır. Söz konusu önemden hareketle, Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusundaki bölge olan Mâverâünnehir'de mezkur yüzyıllarda yaşanan hayatın temel özelliklerinin, Üşî'nin zihin dünyasına ve eserlerine etkisi üzerinde durulması önem arz etmektedir. Bunun yapılabilmesi için Mâverâünnehir'in öncelikle coğrafya olarak hangi kültür havzalarını kapsadığına bakılmalıdır. Bizim tebliğimizin konusu ve amacı -ilmî ve kültürel etkileşimin

23 Bkz. Aykut Özbayraktar, *Abbasilerin İlk Döneminde Mâverâünnehir*, 17-21.

24 Bkz. Aykut Özbayraktar, *Abbasilerin İlk Döneminde Mâverâünnehir*, s. 20-21.

sınır tanımazlığının bilincinde olmakla beraber- söz konusu bölgeye kültür havzaları açısından coğrafi yaklaşımla bir sınır çizmek olmuştur. Bölgenin Buhara ve Semerkand başta olmak üzere pek çok şehrinde meydana gelen önemli ekonomik, kültürel ve ilmî gelişmeler; buralarda yetişip İslâm dünyasında bilim, kültür, felsefe ve sanatın gelişmesine ciddi katkılarda bulunan pek çok âlim ve sanatçı sempozyumdaki farklı tebliğlerin konuları olduğundan burada ele alınmamıştır.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Dursun Ali, *Arap Fütuhâtına Kadar Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler: M.Ö. II-M.S. VII. Yüzyıl*, Erzurum Üniversitesi FEF Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1984.
- Aynakulieva, Gülnisa, "Fergana'da Yerleşim Yerleri", *Türkler*, Ankara 2002.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç (ö. 1930), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Barthold, W., "Mâverâünnehir", *İA*, İstanbul 1964, VIII, 408-409.
- Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. H. Dursun Yıldız, İstanbul 1981.
- Bekrî, Abdullâh b. Abdilâzîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, yy., 1992.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-Buldân*, Mektebetü Hilâl, Beyrut 1988.
- Celal, Vahit, "Maverâünnehir'de IX-XII. Yüzyıllarda Felsefî Düşüncenin Yaygınlaşması", *International Journal of Science Culture and Sport*, July 2014: Special Issue 1, pp. 798-804.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend (ö. 282/895), *Ahbâru't-Tivâl*, thk. Abdulmunim Âmir, Dâru lhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, Kâhire 1960.
- Eker, Süer, "İpek Yolu'nda Geç Antik Dönemin Tüccarları Soğdların Mirasçısı Yagnobiler ve Yagnobi Dili", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, C.1, S. 1, tehlikedekidiller.com (e-Dergi), (15.02.2014), 2012, s. 146-152.
- Hudûdü'l-Âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*, yay. haz. Viladimir Minorsky, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 346/959), *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, Dâru's-Sâdır, Beyrut 2004.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî (367/982), *Sûretu'l-Arz*, Dâru's-Sâdır, Beyrut 1938.
- İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih (ö. 280/894), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru's-Sâdır, Beyrut 1889.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (ö. 365/980), *el-Buldân*, thk. Yusûf Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Kelbî, Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö. 204/819), *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr*, thk. Nâci Hasân, Âlemü'l-Kütüb, yy., 1988.
- İdrisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî (ö. 560/1165), *Nüzhetü'l-Müşâk fi'htirâki'l-Âfâk*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1409.
- Kazvinî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvinî (ö. 682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâru's-Sâdır, Beyrut, ts.
- Kutlu, Sönmez, "Ali b. Osman el-Oşî", *Alatoo-Oş Jurnalı 3000*, Atayın Çıkarılışı Özel Sayısı, Bişkek 2000.
- Le Strange, Guy (ö. 1933), *Buldânü'l-hilafeti's-şarkıyye*, trc. Beşir Fransis, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî (ö. 380/1000 civarı), *el-Bed' ve't-Târih*, Mektebetü's-Sekâfe, Portsaid, ts.

- Özbayraktar, Aykut, *Abbasilerin İlk Döneminde Mâverâünnehir*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2014.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “*Mâverâünnehir*”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 177-180.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Ankara 1981.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (ö. 292/905), *Mu'cemu'l-Buldân*, *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 2001.
- Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2003.
- Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, *Dâru's-Sâdir*, Beyrut 1995.